

व्यापार आणि उद्योग :

या काळातील व्यापार आणि उद्योगाकडे वळण्यापूर्वी आपण प्रथम शेतीचा विचार करू. त्यानंतर, व्यापार- उद्योगातील 'श्रेणी' या महत्वाच्या संघटनेचा विचार करू.

शेती :

गंगा-यमुनेसारख्या खोऱ्यातील जमिन ही पूर्णतः लागवडीखाली आलेली असून, शेतीतून प्रचंड प्रमाणावर अतिरिक्त उत्पादन तयार होत होते असे दिसते. येथे गहू, बार्ली, जव, तांदूळ, मका, कापूस, कडधान्य इ. पीके उत्तम रीतीने पीकत असत. ही शेती मुख्यत्वे जिरायती स्वरूपाची होती. तरी बागायतीसाठी, राजा व प्रजा दोन्हीही प्रयत्नशील असून; पाणी पुरवठ्याचे विविध प्रकल्प या काळात राबविलेले दिसतात. असे प्रकल्प, बोचवर दुरुस्तही केले जात असत. जसे रुद्रदामन या माळव्यातील शक राजाने, गिरनार येथील सुदर्शन तलाव दुरुस्त केलेला होता. एकंदर शेतीतील उत्पन्न जोरावर असून, राज्याच्या महसूलाचा महत्वाचा भाग हा जमिन महसूल (१/६) होता.

उद्योग आणि व्यापार:

अ) श्रेणीपद्धत:

या काळातील शेतीतील प्रचंड स्वरूपातील अतिरिक्त उत्पन्नाच्या जोरामुळे कारागीरी/उद्योगाचा विकास झालेला दिसून येतो. हे उद्योग मुख्यत्वे शहरात/नागरी केंद्रात संघटीत असे झाले होते. या संदर्भात 'श्रेणी' संघटनेचे कार्य विशेष उल्लेखनीय होते. या श्रेणी प्रत्येक उद्योग/व्यापाराच्या असत. जसे लोहारांची श्रेणी, सुतारांची श्रेणी तसेच रेशमी कापडाच्या व्यापार्यांची श्रेणी, तांदळाच्या व्यापार्यांची श्रेणी इ. या श्रेणींचे सभासदत्व वंशपरंपरागत स्वरूपाचे असे. 'श्रेष्ठीन' हा या श्रेणीचा प्रमुख असून, याच्या आज्ञेतच श्रेणीतील सर्व सभासद काम करीत असत यामधील सर्व सभासदांची जबाबदारीही अखड्या श्रेणीची असे. आणीबाणीच्या काळात श्रेणीतील सर्व सदस्य अडचणीतील कुटुंबाच्या मदतीला येऊन, अशा कुटुंबाच्या निर्वाहाची जबाबदारी घेत असत. या श्रेणी अतिशय महत्वाच्या असून अतिशय सघन अशा असत. त्यामुळेच, राजावरही या श्रेणींचा वचक असे. अशा श्रेणीवर लोकांचा मोठा विश्वास असे. इतर सधन लोक या श्रेणीकडे विश्वासाने ठेवी ठेवत असत. तसेच, श्रेणीच्याकडून गरजूंना कर्जही मिळत असे. या श्रेणी, आपले उत्पादन व्यापारात पाठवत असत. हा माल, बैलगाडांच्या तांड्याद्वारे देशावरील केंद्रांना तसेच बंदरावर पाठवला जात असे. बंदराकडे जाताना, हे तांडे घाटमार्गातून प्रवास करीत. हा जो तांडा असे तो एक महत्वाच्या प्रमुखाच्या नेतृत्वाखाली प्रवास करीत असे. या व्यापारी तांड्याच्या प्रमुखाला 'सार्थवाह' असे म्हणत: याला बाटेवरील वेगवेगळी ठिकाणे, त्यांमधील अंतरे, तेथील सोयी-सुविधा, अडचणी, पर्यायी वाटेच्या व्यवस्था, बाजारपेठा, तेथील वस्तूंचा भाव, वजन मापे, चलन इ. सर्वांची माहिती असल्याने, या व्यापारी प्रवासातील हा एक महत्वाचा घटक असे. या श्रेणी मुख्यत्वे अवैदिक पंथियांच्या असून, अशा श्रेणींच्या योगदानातून या काळातील अवैदिक पंथीयांचा मोठा प्रसार झालेला दिसून येतो, जसे, स्तूप-विहारांना देणग्या इ.

श्रेणी व बौद्धधर्माचा सहसंबंध :

आपण पाहिलेय की या बहुतेक अवैदिक विशेषतः बौद्ध धर्मीय होत्या. त्यामुळे धर्मा होण्यामध्ये या श्रेण्यांच्या सोबतीचा तसेच अनुदानांचा फार मोठा आधार होता. म्हणूनच, बहुतेक बौद्ध विहार/चैत्य या व्यापारी मार्गानजीकच वसलेल्या दिसून येतात. याबदल्यात, बौद्ध धर्मियानी, या श्रेण्यांना समाज मान्यता, वेगवेगळ्या प्रदेशातील माहिती; त्याचप्रमाणे विहाराद्वारे विश्रांती स्थळे आणि कोठाही पुरवलेली, दिसतात. त्यात, श्रेण्यांनी कित्येक बौद्ध स्थापत्यांना अनुदान दिलेली दिसून येतात. जसे कन्हाड येथील लोच्या प्रदेशातील भारहूतच्या स्तूपाला देणगी दिलेली दिसून येते. कालें लेण्या सुध्दा श्रेणींच्या अनुदानातूनच निर्माण झालेल्या आहेत. म्हणूनच, या काळातील 'श्रेणी व बौद्धसंघ' यांचे सहसंबंध उल्लेखनीय असे दिसते.

ब) उद्योग :

या काळामध्ये शेतीवर, खनिजांवर, जंगलावर तसेच प्राण्यांवर आधारीत विविध उद्योग असे दिसून येतात.

1) कापड उद्योग

या काळातील कापड उद्योग प्रचंड निर्यातक्षम होता. भारतीय रेशमी कापडाने जागतिक बाजारपेठ काबीज केलेली होती. देशातील विविध भागात विविध प्रकारचे आणि उत्तम दर्जाचे कापड तयार होत असे. विशेषत महाराष्ट्रातील पैठणीने युरोपवर मोहिनी टाकलेली होती. यामध्ये, सूती, रेशमी, लोकरी अशा विविध स्वरूपाचे कापड तयार होत असे. सूतकाम, वीणकाम या सर्व टप्प्यात विकास गाठलेला होता. या कापड उद्योगालाच जोडून रंगकाम, भरतकाम इ. उपउद्योगही तेजीत होते.

२)खाण उद्योग :

या काळात सागरी खाणी होत्या; तसेच जमिनीतीलही. सागरी खाणीतून रत्ने, शंख, शिपले,होती आणि मीठ मिळवले जायचे. तर जमिनीतील खाणीमधून लोह, सोने, तांबे मिळवले जात असे.

३)धातू उद्योग :

हा खाण उद्योगाला जोडूनही पाहता येईल. या काळात धातू तंत्रज्ञानही विकसित झाले होते. यांनी अशुद्ध धातूपासून शुद्धधातू तयार करण्याचे तसेच मिश्र धातूतून वस्तू बनवण्याचे तंत्रही विकसित केलेले होते. लोह, मोने, तांबे या धातूंच्या विविध वस्तू बनवल्या जात. घरातील साधने, उपजीविकेची साधने, संरक्षणात्मक साधने ही लोखंड, तांब्यापासून बनवली जात. विविध मूर्ती आणि अलंकारासाठी तांबे आणि सोने वापरले जात. तसेच, नराम्यांसाठी ही तांबे आणि सोने उपयोगात आणले जाई.

४)कातडी उद्योग :

विविध प्रकारच्या कातडीपासून, कातडी वस्तू बनवल्या जात. यामध्ये 'कात' हे मयूरपंखी, 'प्रेयक' हे ठिपक्याचे तर 'श्यामिका' हे काळे कातडे असे.

५) बांधकाम आणि शिल्प उद्योग :

या काळात हा उद्योगही विकसित झालेला होता. या काळात ३० तटबंदीयुक्त नगरे होती असे कळते. तसेच, स्तूपाच्या तोरणावरून या काळातील स्थापत्याचा विकास दिसून येतो. ही नगरे, त्यातील घरे / महाल आणि सार्वजनिक वास्तूंनी सजलेली असत. तसेच, स्तूप, चैत्य, बिहार अशी बौद्ध स्थापत्यही मोठ्या प्रमाणावर निर्माण होत होती. महायान पंथीयाच्या प्रभावामुळे पुढे-पुढे तर बुद्धाच्या शिल्पांनाही जोर आला. यातून बांधकाम आणि शिल्प उद्योग समृद्ध झाला असे दिसून येते.

६) जहाज बांधणी उद्योग :

आंतरराष्ट्रीय व्यापारात भारत अग्रेसर असल्याने हा उद्योग विकसित असणे स्वाभाविकच होते. या काळातील विविध शिल्पांवरून हे दिसून येते. विशेषतः वसिष्ठिपुत्र पुळुमावीच्या नाण्यांवर आपल्याला जहाजाची आकृतीही दिसून येते..

क) व्यापार :

या काळातील व्यापाराचा विचार करता अंतर्गत आणि आंतरराष्ट्रीय अशा दोन मुद्द्यांच्या आधारे विचार करू. अर्थात, सर्वप्रथम या काळात व्यापारी केंद्रे आणि बंदरे कोणती होती हे समजाऊन घेऊ.

व्यापारी केंद्रे आणि बंदरे :

या काळात विविध नागरी केंद्रे उदयास आलेली होती. हीच केंद्रे उद्योगाची तसेच व्यापारांचीही महत्वाची केंद्रे बनली. ही, गंगा-यमुनेच्या खोऱ्यात, नद्यांच्या किनारी, समुद्र किनारी, कच्छ्या मालाजवळ, हमरस्ते व महत्वाचे जोडरस्ते ज्याठिकाणी छेदतात त्या ठिकाणी, पूर्वीच्या महाजनपदांच्या राजधानींच्या ठिकाणी, नव्या विविध राज्यांच्या राजधानींच्या ठिकाणी अशा विविध ठिकाणी उदयास आलेली होती, जसे, हस्तीनापूर, अहिच्छत्रा, मथुरा, वाराणसी, अयोध्या, पाटलीपुत्र, कोशांबी (गंगा-यमुनेचेखोरे); कोटसूर,चंद्रगढ, महास्थानगढ (बंगाल); सियालकोट, तक्षशीला (वायव्य भारत) बैराट, सांभर, नागरी (राजस्थान); उज्जैन, विदिशा (म. प्रदेश); प्रतिष्ठान, नेवासे, जुन्नर, नाशिक, कौडिण्यपूर, पौनी, पवनार, तेर, कन्हाड, कोल्हापूर (महाराष्ट्र) बनवासी, मस्की, वडगाव-माधवपूर (कर्नाटक); नागार्जुनकोंडा, अमरावती (आंध्र प्रदेश) इ. त्याचप्रमाणे आग्नेय आशिया आणि पश्चिम आशिया / आफ्रिका / युरोप यांच्याशी आंतरराष्ट्रीय व्यापार जोमाने होत असल्याने, भारताच्या पूर्व किनारी व पश्चिम किनारीही विविध बंदरे विकसित झालेली होती, उसे,तालिम, पुलिकत, अरिकामे, कारण हार (पूर्व किनारा); भृगुकच्छ / भडोच, सोपा दाभोळ, कल्याण, राजापूर, देवगड, विजयदुर्ग, मलबार (प. किनारा) इ.

अंतर्गत व्यापार :

भारतातील विविध नगरे, उत्पादन केंद्रे, व्यापारी केंद्रे यांना जोडून जे व्यापारी जाळे निर्माण झाले होते त्याला अंतर्गत व्यापार म्हणता येईल. याचा फायदा एका बाजूला जसा देशाला होत असे. तसाच, दुसऱ्या बाजूने, हा व्यापार आंतरराष्ट्रीय व्यापारालाही जोडला गेला असे.

अंतर्गत व्यापारातील वस्तू

देशांतर्गत व्यापाराचा विचार करता, याठिकाणी, पूर्व भारतातून सुती कापडाचा पुरवठा होत असे. तर, दक्षिण भागातून : बस्त्रे, मसाल्याचे पदार्थ, चंदन, सोने, मोती, मौल्यवान खडे, हत्ती, हस्तीदंत इ. चा पुरवठा होत असे. तसेच, पश्चिम भारतातून तांबे (राजस्थान व हिमालयाचा पायथ्या), ऊंट (राजस्थान), कापड, कांबळे, चामडे, बन्य वस्तू (महाराष्ट्र, उत्तरप्रदेश) येत असत. तर, उत्तर / पूर्व भारतातून लोखंड, बस, असे. उत्तरेकडून लोकर, शाली (हिमाचल प्रदेश) येत असत. • घोडे यांचा पुरवठा होत

अंतर्गत व्यापाराचे मार्ग :

यामध्ये, ताम्रलिप्ती बंदरापासून (पूर्व) पाटलीपुत्र तक्षशीला (वायव्य भारत: पुढे रेशीम मार्गाला जोडत असे) हा महत्वाचा हमरस्ता होता. हा मुख्यत्वे गंगेच्या खोऱ्यातून जात असल्याने, याठिकाणी गंगानदीचा एक जलमार्ग म्हणून अतिरिक्त फायदा होता. या शिवाय विविध जोडरस्त्यांमध्ये पश्चिम भागातील श्रावस्ती प्रतिष्ठान (उत्तर-दक्षिण), मथुरा-उज्जैन-भडोच (उत्तर-दक्षिण-पश्चिम बंदर), मथुरा-सिंध (उत्तर-पश्चिम) इ. तसेच, पूर्वेकडून दक्षिणेकडील ताम्रलिप्ती- अमरावती- कांचीपुरम-रैवीयर या मार्गाचाही समावेश होतो.

अर्थात, या काळातील समृद्ध आंतरराष्ट्रीय व्यापार हा महाराष्ट्रातून जात असे. कारण, महाराष्ट्राच्या पश्चिम किनाऱ्यावर आंतरराष्ट्रीय बंदरे होती. देशावरील, उत्पादन केंद्रांमध्ये तयार होणारा माल हा बंदराच्या दिशेने पश्चिमेकडे जात असे. हे सर्व मार्ग महाराष्ट्रातून जात असत. पुढे, सह्याद्रीच्या डोंगररांगांचा एक मोठा अडथळा येत असे. हा अडथळा, घाटमार्गांनी पार करून, पुढे बंदराकडे हे मार्ग जात असत. तसेच उलट बाजूने, म्हणजेच परदेशाकडून येणारा माल हा बंदर-घाटमार्गावर गुहा देशावरील उत्पादन केंद्राकडे पोचत असे..

अशा मार्गांमध्ये कल्याण बंदर नाणेघाट-जुन्नर-नाशिक / नेवासा / पैठण/तेर चौल बंदर-मळवली घाट काल गुहा-पुणे; कुडा-महाड-वाई-कराड रत्नागिरी-आंबा घाट-पांडवदरा/पोहळे-कोल्हापूर इ. महत्वाच्या समावेश होतो. विविध श्रेणी आणि धर्मसंघ यांचा अन्योन्य संबंध असल्याने बौद्ध गुहा या घाटमार्गावरच बसलेल्या आहेत.

आंतरराष्ट्रीय व्यापार :

या काळात भारताचा आंतरराष्ट्रीय व्यापार अत्यंत समृद्ध होता. पश्चिम आणि पूर्व अशा दोन्ही दिशांना हा व्यापार चालत असे. हा व्यापार भूमार्ग आणि जलमार्ग या दोन्ही पद्धतीने होत असे. मात्र, एकंदर जलमार्ग हा अधिका किफायतशीर होता. यामध्ये भारताच्या पूर्व आणि पश्चिम किनारपट्टीवरील बंदरांनी मोठी कामगिरी बजावली. या दोन्ही बंदरांना जोडणाऱ्या जमिनीवर सातवाहनांची प्रदीर्घ सत्ता होती. ही एकछत्री आणि एकसंधी होती. त्यामुळे, जमिनीवरील सर्व उत्पादन केंद्रे, अंतर्गत मार्गांनी या दोन्ही बाजूच्या बंदरांना जोडलेली होती. त्यामुळे प्रत्यक्ष आणि मध्यस्थ अशा दोन्ही स्वरूपात सातवाहन कालीन दक्षिण भारताने मोठी समृद्धी अनुभवली, या काळातील भारत, व्यापारी जाळ्यांनी विविध आंतरराष्ट्रीय बंदरांना देशांना जोडलेला होता. जसे; पश्चिमेकडे इराण, अरेबिया, इराक, सिरिया, उ. आफ्रिका, युरोप पूर्वेकडे श्रीलंका, जावा, सुमात्रा, चीन.

आंतरराष्ट्रीय व्यापारातील वस्तू :

या काळात, निर्यातीचा विचार करता, पीके आणि जंगलापासून तांदूळ, मिरची, आले, डाळी, नारळ, साखर, लाकूड, डींक, औषधे, सुगंधी द्रव्ये, सुती कापड, वस्त्र, तरपशु-पक्ष्यांमध्ये हत्ती, गेंडे, सिंह, बाघ, माकडे, मोर, पोपट, अजगर, प्राणी उत्पादनामध्ये हस्ती दंत, लोकर, कातडे, कासवपाठ आणि खाणी व धातूमध्ये पोलाद, तांबे, रत्ने, जडजवाहीर इ. वस्तूंचा समावेश होता. तर आयातीमध्ये, कमरपट्टे (अलेक्झांड्रिया), चादी (कांबोज, मद्य (इटली, अरेबिया), मोती (इटली), टॉन, शीसे (प. रोमन साम्राज्य), काचसामान इ. चा समावेश होतो. तर, पूर्व आणि पश्चिमेमध्ये मध्यस्थ म्हणून काम करताना, चीनकडून रेशीम, सुमात्राकडून लवंग तर श्रीलंकेकडून तांदूळ, आले, सोने, चांदी, रत्ने, मोती, मौल्यवान खडे इ. वस्तू भारतीय लोक घेत असत. मग पुढे, ते पश्चिमेकडे पाठवित असत.

आंतरराष्ट्रीय भूमार्ग

आता, आंतरराष्ट्रीय व्यापाराच्या संदर्भात विविध मार्गांचा विचार करू यामध्ये भूमार्ग आणि जलमार्ग असे दोन प्रमुख मार्ग येतात.

अ) पश्चिमेकडे

भूमार्गाचा विचार करता, युरोपला जाणारा पश्चिमेकडील मार्ग लक्षात घेऊ. हा सुरुवातीच्या काळात वायव्य भारतातून जाणारा होता; जसे, पुष्कलावती-खैबर खिंड-काबूल खोरे-हिंदुकुश पर्वत मध्य आशियातील बॅक्ट्रिया-रेशीम मार्ग (पुढे प. आशिया-युरोप). मात्र पुढे, या मार्गाभोवतालच्या प्रदेशांमध्ये सारखे संघर्ष होऊ लागले. हा संघर्ष लूटालूट किंवा हा मार्ग ताब्यात घेण्यावरून होत असे. यामध्ये पार्थियन ग्रीक, शक, कुशाण इ. सदैव संघर्षात मग्न असत. त्यामुळे एकंदरीतच या मार्गाचा प्रदेश हा धोकादायक बनला. त्यामुळे, प. आशिया व युरोपकडे जाण्यासाठी समुद्रमार्गाचा पर्याय पुढे आला. यावेळी, इ.स. ४६ च्या जवळपास हिप्पोलसने मोसमी वाऱ्याचा

शोध लावला. त्यामुळे समुद्री व्यापार हा पूर्वीपेक्षा कमी धोकादायक बनला. यावेळी शक विशेषतः सातवाहनांनी हा पश्चिमेकडे जाणारा समुद्रमार्गी आंतरराष्ट्रीय व्यापार संघटीत केला. हा इंडो-रोमन व्यापार पुढे भारतीयांसाठी अतिशय फायदेशीर ठरला. हा समुद्रमार्ग पुढील प्रमाणे होता, जसे,

१. कोकणातील बंदरे - पर्शिया आखात किनाऱ्या किनाऱ्याने बॅबिलोन (पुढे युरोप)
२. कोकणातील बंदरे एडन (प. आशिया व युरोपचे जोड ठिकाण) - तांबडा समुद्र-सुएझ (आफ्रिकेचे प्रवेशद्वार)-अलेक्झांड्रिया (इजिप्त मधील ग्रीकांची वसाहत) - (पुढे युरोप)
३. कोकणातील बंदरे - डायस्कोरिडा पूर्व आफ्रिकेच्या किनाऱ्यावरील बंदरे (पुढे आफ्रिका आणि युरोप) इ.

ख) पूर्वेकडे

हा व्यापार चीन बरोबर असे. येथेही चीनशी व्यापार सुध्दा खुष्कीच्या भूमागने चालत असे जसे, १. भारत आसाम ब्रह्मदेश चीन किंवा २. सिक्कीम-तिबेट-चीन असा. मात्र, इथेही आग्नेय आशियातील - - समुद्रमार्गे हा व्यापार हा दोही पक्षांसाठी किफायतशीर होता.

चलन / नाणी :

भारतामध्ये विनिमयासाठी नाण्यांची परंपराही, इ.स.पू. सहाव्या शतकापासून सुरु झाली. अर्थात, ही नाणी आजच्यासारखी प्रतिकात्मक मूल्य असलेली नव्हती. तर 'अंतर्गत मूल्य' असणारी होती. म्हणजे, नाण्यातील धातू हा ज्या शुध्दतेचा आणि वजनाचा असे त्याची किंमत त्या नाण्याला मिळे.मौर्यकालीन व्यापार हा साधारणतः एकसमान नाण्यांद्वारे चालत असे. जसे, निष्क, कार्षापण, यांना 'आहत नाणी' असे म्हणत. ही बहुतेक चांदीची असत. आणि यावर फक्त चिन्हेच असत. पुढे, ग्रीकांच्या आगमनानंतर; छाप्याच्या बाजूला राजाचा मुखवटा व त्याचे नाव / बिरुद तर काट्याच्या बाजूला देवता अशाप्रकारची नाणी प्रचारात आली. अगाथोक्लोसच्या नाण्यांवर प्रथमतः भारतीय देवता दिसू लागतात. तर शकांची मुख्यत्वे चांदीची नाणी दिसून येतात. कुशाणींनी मोठ्या प्रमाणावर सोन्याची नाणी चलनात आणली. अर्थात, ही सोन्याची नाणी आंतरराष्ट्रीय व्यापारासाठी वापरात असत. दैनंदिन व्यापार मात्र तांब्याच्या नाण्यांत चालत असे. यांच्या नाण्यांवर छाप्याच्या ओव्हरकोट घातलेला राजा, ज्याच्या हातात एक भाला आहे आणि तो समोर असणाऱ्या वेदीमध्ये आहुती देतो आहे अशी आकृती कोरलेली असे. तर काट्याच्या बाजूला देवता दिसत. तर, सातवाहनांनी मुख्यत्वे तांबे, शिसे, पोटीन अशा स्वस्त धातूमधील नाणी प्रचारात आणली. अर्थात, प्रथम सातकर्णी, गौतमीपुत्र सातकर्णी आणि पुळुमावीनंतरचे काही राजे यांनी चांदीची ही नाणी काढलेली दिसून येतात. सातवाहनांच्या नाण्यांवर, बाजूला काही विशिष्ट प्रतिमा दिसून येतात, जसे, सोड उचललेला हत्ती उज्जैन चिन्ह, टेकड्या आणि जवळ सूर्य-चंद्र इ. छाप्याच्या बाजूला चेहरा आणि अक्षरे दिसतात. अशा महत्वाच्या सत्तांप्रमाणे महाराथी, कूर, चुटु अ छोट्या सत्ता सुध्दा नाणी काढत असत. त्याचबरोबर काही व्यापारी केंद्रे व श्रेणींना सुध्दा नाणी काढायची परवाना मिळालेली होती. तसेच, कुर्णीद-यौधेय या सारखी समकालीन गणराज्येही आपापली नाणी काढीत असत.

१. सातवाहन कुशाण काळात जमिन महसूलाचा दर असे.

ब. १/४

क. १/५

ड. १/६

अ. १/३

. च्या नाण्यावर शिडांच्या जहाजांची आकृती आढळते.

अ. प्रथम सातकर्णी

व गौतमीपुत्र सातकर्णी

३. तक्षशीला हे व्यापारी केंद्र भारताच्या

क. वसिष्ठीपुत्र पुळुमावी ड. हाल

..भागात येते.

अ. आग्नेय

ब. नैत्रात्य

क. ईशान्य

हे मध्य प्रदेशातील महत्वाचे व्यापारी केंद्र होय...

ड. वायव्य

अ. मस्की

ब. उज्जैन

देशावरील जुन्नर आणि कल्याण हे बंदर..

क. चंद्रकेतूगढ

ड. अहिच्छत्र

या घाटाने जोडलेले आहे.

अ. नाणेघाट

ब. आंबा घाट

क. मळवलीघाट

ड. आबोलीघाट